

МІЙ КАНАДСЬКИЙ SPEAKING-TOUR У ЛИСТОПАДІ 2018 р.

Ця поїздка виявилася цікавішою, ніж попередні. В Оттаві, Монреалі, Торонто, Едмонтоні, Вінніпегу та Вікторії я презентував свою першу книжку англійською мовою «The Famine of 1932–1933 in Ukraine: An Anatomy of the Holodomor». Поява її стала можливою завдяки підтримці Фонду Темерті (The Temerty Foundation), Дослідно-освітнього консорціуму з вивчення Голодомору (Holodomor Research and Education Consortium, HREC) та Канадського інституту українських студій (Canadian Institute of Ukrainian Studies). Вдячний редакторів книги Богданові Кліді, перекладачу з української мови Алі Кінселлі, редакторів перекладу Мирославі Юркевичу. Книжку ілюстрували Людмила Гриневич та Оксана Юркова, покажчик підготували Анастасія Лещишин і Дарина Глазкова. Окрема вдячність – виконавчому директору видавництва KIUC Маркові Стеху за чудову поліграфію.

Презентація книги почалася в Оттаві на XIV дослідницькому семінарі з проблем сучасної України, який щорічно проводить Фонд ім. Володимира Юрія Даниліва (Wolodymyr George Danyliw Foundation). Пам'ятаю свій перший візит до Канади 1990 р. Тоді був запрошений Торонтським університетом на наукову конференцію «Україна під Сталіним» («The Ukraine under Stalin»). Зустрічався з Юрієм Данилівим, познайомився з його сім'єю. Орест Субтельний подарував мені свою книгу «Україна: історія», призначену для діаспорної аудиторії. Коли побачив, що видання корисне для наших читачів, які виховувалися на «історії СРСР», написав запальну рецензію в партійний журнал «Під прапором ленінізму», а потім прийшов із книжкою та рецензією до видавництва «Либідь» із проханням перекласти її на українську мову. У першій половині 1990-х рр. праця О.Субтельного видавалася чотири рази, ставши улюбленим посібником для учнів, учителів і студентів. Той перший візит до Канади запам'ятався й тим, що втрюх – разом із Сергієм Максудовим (Олександром Бабьонішевим) і Стівеном Віткрофтом, демографами світового рівня, ми взялися за визначення кількості жертв Голодомору на підставі даних щойно відкритої демографічної статистики.

Виступаючи цього разу перед ученими (на семінарі), університетськими студентами та українськими громадами, я розповів про своє розуміння Голодомору, викладене в повному обсязі ще 10 років тому в монографії «Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення» (Київ, 2007–2008 рр.). Коли наголосив на цьому під час зустрічі в Монреалі, один студент зауважив: довелося 10 років чекати, поки до нас дійшли ваші думки, адже та книга була для нас недоступною. Справді, нове видання англійською мовою тепер доступне для всіх на Заході, а наклад можна додрукувати залежно від попиту. Воно втричі менше за обсягом, що має велике значення, концептуально тотожне книжці видання 2007–2008 рр. та одночасно, завдяки редакторів Б.Кліді, – більш доступне розумінню західного читача.

Перед тим, як зосередитися на основних ідеях презентованої праці, хочу зазначити, що одним із найбільших вражень цьогорічної поїздки до Канади стало знайомство з новою книгою Сергія Ціпка «Голодуюча Україна: Канадська реакція на Голодомор» («Starving Ukraine: The Holodomor and Canada's Response»). Я прочитав

її ще під час поїздки, а після повернення написав рецензію для «Українського історичного журналу»*. Точніше, не рецензію, а радше роздуми на полях цієї книжки. Вражає кількість публікацій про голодуючу Україну в тогочасних канадських газетах (автор простудював їх майже сотню за 1932–1933 рр.). Ніколи не думав, що дописів могло бути так багато, а канадське суспільство – так добре поінформованим про українську трагедію, яку у СРСР зятато заперечували аж до грудня 1987 р. Запропонував перекласти видання українською мовою. Якщо це вдасться зробити, було б корисно побачити її в Україні. У мене є й особистий інтерес: немало фактів, оприлюднених у 1933–1934 рр. у канадських газетах, «підверстуються» під моє бачення Голодомору. Це важливо, адже не всі механізми терору голодом лягли на папір і відклалися в архівах. Спогади свідків тієї трагедії ми почали збирати через кілька десятиліть, а у цій книзі – зовсім свіжі свідчення з-під «залізної завіси»!

Отже наводжу основні тези, з якими довелося виступити в різних аудиторіях під час цього speaking-tour.

Голодомор досліджується як окрема проблема вітчизняної історії. Насправді він є одним з епізодів здійсненого у СРСР «соціалістичного будівництва». Обриси двофазного суспільно-економічного ладу (комуносоціалізму й повного комунізму) народилися в головах основоположників марксизму. Ідея повного комунізму з розподілом матеріальних благ за потребами не мала практичного значення, а комуносоціалізм із розподілом матеріальних благ за працею в умовах Західної Європи теж був утопічним.

К.Маркс та Ф.Енгельс уважали, що в результаті переможної пролетарської революції народиться комунізм, тобто суспільство, позбавлене приватної власності на засоби виробництва. Революція мусила завершитися утвердженням диктатури пролетаріату і загальнонародної власності на засоби виробництва, що означало, на їхню думку, появу комуністичного соціально-економічного ладу. Вони не брали до розрахунку, що ані пролетаріат (так само, як будь-який інший клас), ані народ (нація, суспільство) не мали внутрішньої структури з ієрархічно побудованими ланками, здатними здійснювати диктатуру й володіти (користуватися, розпоряджатися) засобами виробництва.

Серед лідерів російської соціал-демократії знайшовся ідеолог, який побажав стати вождем. В.Ленін із цією метою на засадах «демократичного централізму» створив фракцію соціал-демократів (згодом стала називатися більшовицькою), з абсолютним підпорядкуванням нижчих за ієрархією ланок вищим. Партія більшовиків була експропрійована своїми вождями та перетворена на інструмент завоювання політичної влади.

У 1917–1918 рр. відбулася й експропріація держави вождями більшовицької партії. В.Ленін перетворив ради – самодіяльні організації народних низів, виникнення яких було свідченням крайнього загострення соціальних відносин у самодержавній імперії, – на державні структури, заповнив їх представниками своєї партії і вигнав із них депутатів інших соціалістичних партій. Таким чином, партія більшовиків та ради солдатських і робітничих депутатів перетворилися на єдину політичну силу, названу В.Леніним у «Квітневих тезах» 1917 р. державою-комуною.

Починаючи з 1918 р., вождь більшовиків використав фразеологію революційного марксизму для встановлення диктатури не пролетаріату, і навіть не всієї партії більшовиків, а її вождів. Відтоді розгорнулася третя експропріація суспільства

* Див.: Український історичний журнал. – 2018. – №6. – С.213–220 (прим. ред.).

державою-комуною. За допомогою об'єднаних у ради народних низів була експропрійована приватна власність буржуазії й поміщиків, унаслідок чого у країні утвердилася не загальнонародна, як стверджували марксистки, а власність опанованої вождями держави-комуні на засоби виробництва. Надалі, однак, В.Ленін зазнав невдачі з експропріацією власності найбільш чисельного селянського стану-класу: його представники не погодилися на організацію радянських господарств та сільськогосподарських комун. Державою-комуною не спромоглася створити рівновелику собі економічну основу, унаслідок чого була змушена вдатися у відносинах між містом і селом до продрозверстки, тобто довільних реквізицій продукції селянських господарств. Необхідна державі-комуні кількість хліба розверстувалася по губерніях, повітах і селах. Продаж хліба на ринку заборонявся, а за вилучену державою продукцію селяни практично нічого не отримували. Знаючи, що зерно заберуть, вони обмежували посіви до рівня, який задовольняв лише внутрішні потреби господарства. Тим часом держава, котра прагнула замінити ринок централізованим розподілом продукції, перебрала на себе постачання хліба міському населенню. Реагуючи на скорочення посівних площ, вона реквізувала частку зернової продукції, призначену для внутрішніх потреб селян. Унаслідок спаду зерновиробництва під впливом продрозверстки починало голодувати як міське, так і сільське населення. В.Ленін зробив спробу запровадити посівну розверстку, тобто встановити обов'язкові завдання на посів. Зустрівшись, однак, із загрозою відкритої війни всього селянства з владою, він зупинив комуністичні перетворення й перейшов до фіксованого продподатку та ринкового обігу товарів і капіталів. Так почалася нова економічна політика (неп).

Коли Й.Сталін захопив одноосібну владу в керівництві партії більшовиків (офіційна посада – генеральний секретар), тобто зрівнявся за статусом із В.Леніном, він відкинув неп і почав «соціалістичне будівництво» з того місця, на якому зупинився його попередник. Ішлося про ліквідацію приватної власності селян та всіх інших товаровиробників, а також ринку й товарно-грошових відносин, про налагодження регульованого державою-комуною продуктообміну. Поки село залишалося неекспропрійованим, відновилася під іншими назвами продрозверстка, яка була руйнівною для загальносоюзною економіки.

Розпочата з 1930 р. суцільна колективізація сільського господарства, включно з терористичною кампанією «ліквідацією куркуля як класу», не принесла очікуваних результатів. Наразившись на антирадянські повстання, Й.Сталін припинив колективізацію на півроку, а з осені 1930 р. відновив її уже не в комунній, а в артільній формі, тобто погодився на існування приватного присадибного господарства, що було істотним відступом від комуністичної доктрини. Наштовхнувшись на саботаж селян-колгоспників і на викликаний трирічною продрозверсткою економічний колапс, наслідком якого став повсюдний голод, Й.Сталін у січні 1933 р. припинив розверстку та, як В.Ленін у березні 1921 р., змінив її фіксованим продподатком. За селянами було визнано право власності на продукцію, вироблену в колгоспі й на присадибній ділянці, включно з правом реалізації цієї продукції на вільному ринку. Це був другий, не менш істотний, відступ від комуністичної доктрини. Побудований комуністичний соціалізм російсько-радянського зразка суттєво відрізнявся від первинного (марксистського) соціалізму як першої фази комунізму. Таким він зберігався аж до колапсу наприкінці 1980 – на початку 1990-х рр.

Отже цілковита експропріація суспільства державою у СРСР не відбулася. Острівці приватної власності на селі зберігалися під іншими назвами. Збереглися й товарно-грошові відносини між містом і селом, а також засновані на них госпрозрахункові відносини в «націоналізованій», тобто одержавленій, промисловості.

Але! Українське селянство чинило радянській владі набагато сильніший опір, ніж російське. Як перший, так і другий відступи від комуністичної доктрини Й.Сталін здійснив під тиском саме українських селян. Коли в 1932–1933 рр. назрівав колапс радянської економіки якраз Україна була найбільшою загрозою для сталінської диктатури. А коли створилася небезпека послаблення силового поля центру, що утримувало в покорі наділені великими конституційними повноваженнями національні союзні республіки й, тим самим, відпадіння їх від Москви (це не гіпотеза, так справді сталося в 1989–1990 рр.), генсек завдав по Україні випереджувального удару.

У науковій літературі склалася думка, що Голодомор був спричинений терористичними хлібозаготівлями з урожаїв 1931 і 1932 рр. Справді, в УСРР мали місце терористичні хлібозаготівлі, які спричинили голод. У тому числі хлібозаготівлі зі врожаю 1931 р. Однак голод першої половини 1932 р., спричинений заготівлями зерна врожаю 1931 р., не може розглядатися як Голодомор-геноцид, хоч він супроводжувався багатьма десятками тисяч жертв. Безпосереднім наміром сталінського уряду тоді було максимально можливе стягнення хліба, а не заподіяння смерті селянам. Щоб не зірвати посівну кампанію 1932 р., Й.Сталін дозволив розвантажити готові відплисти судна з експортним зерном і закупити у трьох країнах невеликі партії хліба. Не заборонив генсек і поїздок голодуючих селян по збіжжя в Білорусію та Росію. Тоді зникли з місця до 3 млн селян.

По-іншому склалася ситуація з голодом, викликаним стягненням хліба врожаю 1932 р., який був істотно меншим, ніж у попередньому році. В останні місяці 1932-го й на початку наступного року відбулося замасковане під зимові хлібозаготівлі вилучення у селян усього продовольства тривалого зберігання, а не тільки зерна. Таким жахливим способом їх карали за величезні втрати врожаю під час його вирощування, обмолоту і транспортування. Знаючи, що держава все одно забере сільгосппродукцію за продрозверсткою, трудівники недбало поставилися до праці на колгоспному полі й зосередилися на присадибному господарстві, яке рятувало від голоду.

Технологія «нищівного удару по білогвардійцях і петлюрівцях» (як висловлювався Й.Сталін, не розкриваючи суті) цілком переконливо засвідчує намір нищення людей, а не заготівлі хліба для постачання міст та на експорт. Сталінський удар складався з трьох головних ланок: конфіскації всього істивного, заблокування селян у місцях їх проживання, щоб вони не могли рятуватися від голодної смерті в інших регіонах, та інформаційної блокади. Четвертою ланкою став відпуск зерна «на продовольчі потреби робітників радгоспів, машинно-тракторних станцій і майстерень, а також партійного і безпартійного активу колгоспників, які потребують допомоги». Постанови про продовольчу, фуражну й насінневу допомогу Україні та Кубані Й.Сталін почав підписувати з 8 лютого 1933 р. Надавалася вона через радгоспи та колгоспи тільки тим, хто зберіг фізичну здатність брати участь у посівній кампанії. В архіві ЦК ВКП(б) є десятки таких постанов, і коли ми кажемо про геноцид, наші іноземні колеги здивовано запитують: який же геноцид, коли держава годувала голодуючих?!

Натомість пункт 3 Конвенції ООН «Про запобігання злочину геноциду й покарання за нього» визначає під нищенням «навмисне створення для якої-небудь групи

життєвих умов, розрахованих на цілковите або часткове знищення її». Хіба технологія сталінського удару, включно з продовольчою допомогою голодуючим, не засвідчує того, що терор голодом з останніх місяців 1932 р. набув рис геноциду? Й.Сталін намагався, як засвідчив генсек ЦК КП(б)У С.Косіор у довірчому листі до нього, «навчити селян уму-розуму». Ціною загибелі односельців їх змушували з усією віддачею працювати в колгоспах і радгоспах.

Існує дві концепції Голодомору як геноциду – Рафаеля Лемкіна й Роберта Конквеста. Погляди останнього викладено у книзі «Жнива скорботи: Радянська колективізація і терор голодом» (1986 р.). Р.Конквест розглядав конкретну подію: вилучення всіх запасів хліба в українському селі, тобто терор голодом. Автор Конвенції ООН Р.Лемкін виклав своє бачення цієї проблеми у промові, виголошеній на мітингу в Нью-Йорку у вересні 1953 р. Він пов'язував конкретну подію, якою був Великий голод, із тривалим процесом: винищенням української інтелігенції – мозку нації, священнослужителів – душі нації, та хліборобів – хранителів національного духу.

Визнаючи заслуги Р.Конквеста, який зробив безглуздим накладене ще Й.Сталіним блокування інформації про голод початку 1930-х рр., в Україні не приймають сформульованої ним причини Голодомору – терору голодом. Адже Конвенція ООН розглядає геноцид у рамках чотирьох людських груп: національної, етнічної, расової, релігійної. Наявна у визначенні Р.Лемкіна соціальна група була вилучена 1948 р. зусиллями радянських дипломатів. Терор голодом спрямовувався проти селян, тобто соціальної групи. Під правовим кутом зору смерть мільйонів селян мала кваліфікуватися як соціоцид, котрий не підпадав під Конвенція ООН.

В одному з перших відгуків на книгу Р.Конквеста англійський фахівець з історії радянської Росії А.Ноув висловив таку думку: «Сталінський удар радше спрямовувався проти селян, серед яких було багато українців, аніж проти українців, серед яких було багато селян». Таким чином, його формула виводила Голодомор за рамки Конвенції ООН. Але ж, використовуючи дослідження цього явища за останні 30 років, можна переконливо довести, що сталінський удар радше спрямовувався проти українців, серед яких було багато селян, аніж проти селян, серед яких було багато українців.

Накладений на УСРР план хлібозаготівель у 1930 і 1931 рр. перевищував обсяг хлібозаготівель у чотирьох російських зерновиробних регіонах, разом узятих, – Центральній Чорноземній області, Північному Кавказі, Середній і Нижній Волзі. Ніколи раніше Україна не давала стільки товарного хліба: 437 млн пудів у 1930 р. і 415 млн пудів – у наступному. Хлібозаготівлі зі врожаєм 1931 р., як уже зазначалося, стали причиною голодної смерті десятків тисяч селян. Заготівлі за підсумками 1932 р. зменшилися до 263 млн пудів, але тільки внаслідок занепаду продуктивних сил сільського господарства (тоді з УСРР вивезли навіть насінневий фонд).

Визначаючи хлібозаготівельні плани для регіонів, Й.Сталін не пояснював, чим він керувався. Тим часом пояснення лежить на поверхні: у першому кварталі 1930 р. в УСРР відбулися 3190 антирадянських повстань, а у Центральній Чорноземній області, на Північному Кавказі та Нижній Волзі, разом узятих, – 1618. Бунти в Україні були небезпечними для влади не тільки кількістю, а і якістю через її прикордонне становище з багатомільйонним українським населенням суміжної Польщі. Отже терористичні хлібозаготівлі в УСРР спрямовувалися проти селянства як національної, а не соціальної спільноти.

Населення СРСР поділялося на дві категорії – титульні нації й національні меншини. Національності, що становили більшість населення в певній ланці адміністративно-територіального поділу, визнавалися титульними націями, які мали окреслені права – різні, залежно від вагомості ланки. Титульна нація союзної республіки мала найбільші права, включно з правом на власну державність. Національні меншини не мали жодних прав. Це означало, що українці у СРСР поділялися на дві різних категорії – громадян у УСРР і представників національної меншини в інших республіках. До грудня 1932 р. існувала проміжна категорія українців у складі Північно-Кавказького краю РСФРР. Половина районів цього краю була українізована, у зв'язку з чим постало питання про возз'єднання Кубані з УСРР. 14 і 15 грудня 1932 р. двома постановами ЦК ВКП(б) усі українізовані райони за межами республіки було деукраїнізовано. Кубанським українцям навіть не дозволили залишатися національною меншиною в рамках краю – їх примусово зарахували до числа росіян. Випереджаючи ймовірні протести, Й.Сталін застосував на Кубані терор голодом у його найбільш нищівній формі (позбавлення їжі). Отже й у цьому випадку сталінський удар спрямовувався проти селянства як національної, а не соціальної спільноти.

В останні місяці 1932 р. технологія сталінського удару відпрацьовувалася на селах, поставлених на «чорну дошку», а у січні 1933 р. «нищівного удару» влада завдала по всій території України та Кубані. Проте одночасно Й.Сталін у масштабах країни замінив продрозверстку продподатком. Це теж доводить, що терор голодом у його геноцидній формі було застосовано проти селян і козаків України й Кубані як національної, а не соціальної спільноти.

Виходить, що можна впевнено стверджувати: сталінський удар радше спрямовувався проти українців, серед яких було багато селян, ніж проти селян, серед яких було багато українців. Р.Конквест мав рацію, бажаючи поєднати терор голодом із концепцією Р.Лемкіна, щоб довести відповідність Голодомору Конвенції ООН в її урізаному вигляді, тобто без соціальної групи. У відриві від тієї форми терору, яка була застосована проти українського села на рубежі 1932–1933 рр., концепція Р.Лемкіна втрачає доказовість. Її органічною вадою є ув'язування в одному понятті трьох різних форм нищення української нації – асиміляції, етноциду, геноциду. Імперська Росія претендувала на територію розселення українців, їхню багатовікову історію, етнічну самоназву та й на самих українців – нібито етнографічну «гілку» російського народу. Розгортаючи гібридну війну проти незалежної України, путінська Росія теж стверджує, що росіяни та українці – це «єдиний народ». Однак примусове, упродовж кількох століть, російщення українців слід уважати етноцидом, котрий, так само, як геноцид, не підпадає під формулювання Конвенції ООН про геноцид.

У грудні 2018 р. США визнали Голодомор геноцидом. Це трапилося через три десятиліття після того, як Конгрес погодився з висновком своєї тимчасової комісії з дослідження українського голоду 1932–1933 рр. про геноцид, сформульованим виконавчим директором Дж.Мейсом. Існували політичні причини офіційного невизнання Голодомору геноцидом: побоювання американців погіршити відносини з Російською Федерацією. Тепер таких причин немає. Однак були й інші причини невизнання: елементарна необізнаність Заходу з суттю сталінського «нищівного удару» по Україні й Кубані. Тому треба поширювати серед політиків і вчених західних країн правду про Голодомор. Дещо вже зроблено, але суттєва робота ще попереду.